

WYKLUCZENIE FINANSOWE ROLNIKÓW I PRZEDSIĘBIORCÓW WIEJSKICH

Ryszard Kata, Alina Walenia

Uniwersytet Rzeszowski

Abstrakt. Wykluczenie finansowe jest obecne na wsi na większą skalę niż na obszarze miast. W opracowaniu wykazano, że problem ten dotyka nie tylko ludność o niskich dochodach, ale także osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą, tj. rolników i drobnych przedsiębiorców. Określono skalę oraz przyczyny wykluczenia finansowego tego typu jednostek, przy czym w analizie skupiono się na usługach bankowych, do których dostęp jest warunkiem efektywnego gospodarowania. Źródłem danych empirycznych były badania ankietowe rolników oraz drobnych przedsiębiorców na wsi, prowadzone w Polsce południowo-wschodniej. Wykazano, że w przypadku osób prowadzących działalność gospodarczą wykluczenie finansowe najczęściej przybiera formę ograniczonego dostępu do kredytów bankowych. Przyczyny tego problemu są zróżnicowane. Obok uwarunkowań wewnętrznych dla przedsiębiorców i rolników (niskie i niestabilne dochody, awersja do ryzyka itp.) istotne są czynniki po stronie banków i systemu finansowego panującego na wsi.

Słowa kluczowe: wykluczenie finansowe, usługi bankowe, rolnicy, przedsiębiorcy wiejscy

WPROWADZENIE

Wykluczenie finansowe jest złożonym i skomplikowanym zjawiskiem, co utrudnia jego precyzyjne zdefiniowanie. Z teoretycznego punktu widzenia jest to sytuacja braku lub ograniczonego dostępu do usług finansowych, które mają podstawowe znaczenie dla konsumenta indywidualnego, przy czym ograniczony dostęp do usług

odnosi się zarówno do uwarunkowań przestrzennych, ekonomicznych, społecznych, jak i behawioralnych oraz informacyjnych, których efektem jest m.in. niedostateczny stopień uświadomienia potencjalnych konsumentów o możliwości uczestnictwa w systemie finansowym i związanych z tym korzyściach (Buko, 2013).

Istotne jest także postrzeganie pojęcia wykluczenia finansowego jako stopniowego procesu odłączania się (izolowania) od rynku usług finansowych, np. ze względu na niedostosowanie oferty do potrzeb klienta, niski dochód lub problemy finansowe. W tym ostatnim kontekście wykluczenie finansowe może być postrzegane nie tylko jako zjawisko, które dotyka osób fizycznych jako konsumentów indywidualnych, ale także osób fizycznych jako właścicieli i zarządzających podmiotami gospodarczymi, czyli jako przedsiębiorców. Są nimi rolnicy oraz osoby prowadzące na wsi pozarolniczą działalność gospodarczą. W ich przypadku szczególne znaczenie mają ograniczenia w dostępie do kredytu bankowego, które nie pozwalają im kształtować optymalnej struktury finansowania działalności gospodarczej, co ogranicza efektywność ekonomiczną biznesu i utrudnia jego rozwój. Nawet jeśli banki udzielą kredytów klientom narażonym na wykluczenie finansowe, to skłonne są do wypowiedzania im umów kredytowych – nie tylko z powodów obiektywnych, ale i subiektywnych (wynikających z trudności w ocenie sytuacji klienta). Niekiedy zaostrzają warunki korzystania z przyznanego już kredytu w razie przejściowych trudności finansowych albo ograniczają lub utrudniają dostęp do kredytu, na

✉ dr hab. inż. Ryszard Kata, Wydział Ekonomii, Uniwersytet Rzeszowski, ul. Ćwiklińskiej 2, 35-601 Rzeszów, Poland, e-mail: rdkata@univ.rzeszow.pl

przykład przez żądanie nadmiernych zabezpieczeń (Korenik, 2009).

CEL BADAŃ I ŹRÓDŁA MATERIAŁÓW EMPIRYCZNYCH

Celem badań jest określenie skali i przyczyn wykluczenia finansowego rolników oraz drobnych przedsiębiorców wiejskich. W opracowaniu problem ten rozpatrywany jest na przykładzie Polski i ograniczony do usług bankowych, co wynika z przekonania, że podmioty funkcjonujące na obszarach wiejskich (w środowiskach lokalnych) mogą napotykać znacznie więcej ograniczeń w dostępie do usług bankowych niż podmioty działające na obszarach o wyższym poziomie rozwoju infrastruktury finansowej.

Źródłem materiałów empirycznych były badania ankietowe gospodarstw rolnych oraz mikro- i małych przedsiębiorstw osób fizycznych, mających siedzibę na obszarach wiejskich. Narzędziem badawczym był standaryzowany kwestionariusz wywiadu z rolnikiem lub właścicielem firmy. Badania ankietowe rolników przeprowadzono w 2008 i 2009 roku na losowo wybranej próbie 736 użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 1 ha UR, uzyskujących dopłaty bezpośrednio z Unii Europejskiej. Zakres przestrzenny obejmował region Polski południowo-wschodniej (województwo podkarpackie, małopolskie i świętokrzyskie). Dobór gospodarstw rolnych miał charakter losowania kwotowego, tak aby zapewnić reprezentatywność próby badawczej dla rolnictwa makroregionu w aspekcie struktury agrarnej gospodarstw.

Badania mikro- i małych firm¹ prowadzących rejestrowaną pozarolniczą działalność gospodarczą objęły w roku 2011 województwo podkarpackie i lubelskie. Próba badawcza obejmowała 112 firm z obszarów wiejskich czterech powiatów, tj. rzeszowskiego, ropczycko-sędziszowskiego, bieszczadzkiego oraz zamojskiego, o zróżnicowanym położeniu względem dużych ośrodków społeczno-gospodarczych oraz odmiennym charakterze obszarów wiejskich (podmiejskie, typowo rolnicze i peryferyjne). Dokonując doboru firm do badania, kierowano się strukturą podmiotów gospodarczych prowadzących działalność gospodarczą w wybranych

powiatach na podstawie danych GUS (Banku Danych Lokalnych). W dobranej losowo próbie mikrofirmy stanowiły 96,1% badanych, natomiast małe przedsiębiorstwa – 3,9%.

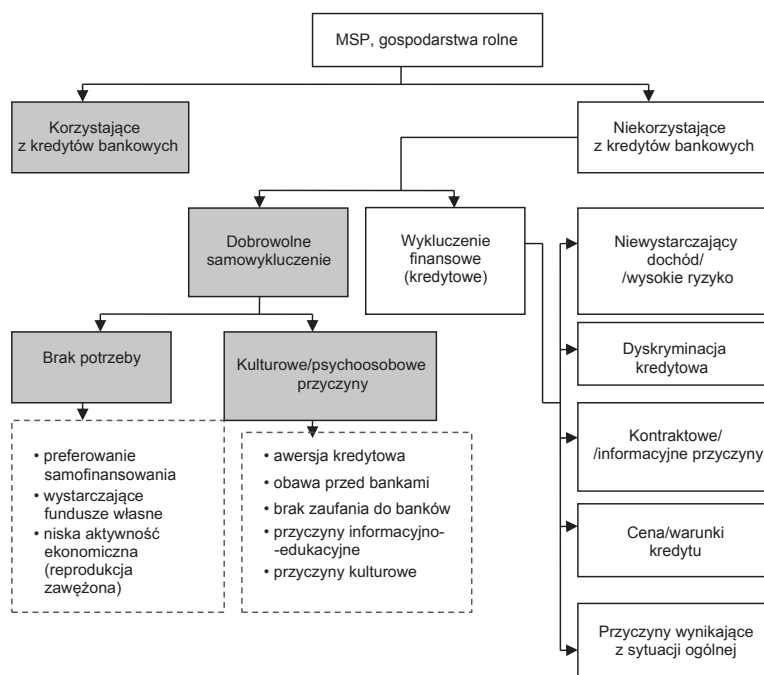
PROBLEM WYKLUCZENIA FINANSOWEGO OSÓB PROWADZĄCYCH DZIAŁALNOŚĆ GOSPODARCZĄ NA WSI

Ograniczony dostęp do kredytów bankowych może być istotną barierą dla funkcjonowania i rozwoju podmiotów gospodarczych na obszarach wiejskich. Wiele badań (OECD, 2006; European Commission, 2003) pokazuje, że MSP oraz rolnictwo (Chaves i in., 2001; Petrick i Latruffe, 2003; Fałkowski i in., 2010) należą do sektorów najbardziej narażonych na problem ograniczenia dostępu do kredytów. Niekorzystanie z zewnętrznego zwrotnego finansowania może wynikać z braku takiej potrzeby lub świadomego wyboru takiej ścieżki rozwoju, która preferuje samofinansowanie lub inne, np. bezzwrotne źródła finansowania. W wielu przypadkach jednak utrudniony dostęp do kredytów lub wręcz wykluczenie z rynku kredytowego jest konsekwencją określonych ograniczeń (*credit constraints*), które albo są pochodną funkcjonowania instytucji finansowych i rynku finansowego (dyskryminacja kredytowa, przyczyny kontraktowe lub informacyjne, ceny i warunki kredytów itp.), albo wynikają z uwarunkowań wewnętrznych (rys. 1).

Badania prowadzone w Polsce południowo-wschodniej wskazują, że zakres usług bankowych, z jakich korzystali rolnicy, jest wciąż mocno zawężony, ograniczając się do rachunku bankowego i związanych z nim podstawowych usług operacyjnych (tab. 1). Co prawda rachunek bankowy posiadali wszyscy ankietowani rolnicy (gdyż jest to związane z uzyskiwaniem dopłat bezpośrednich), ale większość z nich korzystała z niego w sposób bardzo pasywny. Świadczy o tym fakt, że tylko 19,6% ankietowanych deklarowało, że korzysta za pośrednictwem rachunku z transakcji bezgotówkowych, takich jak polecenia przelewu, zlecenia stałe itd. Znacznie bardziej otwarci na tego typu usługi są przedsiębiorcy wiejscy, wśród których 84% dokonuje takich operacji finansowych.

Z kredytów obrotowych korzystało 22,2% rolników, zaś z kredytów inwestycyjnych 21,1% rolników (łącznie w latach 2004–2007). Stan zadłużenia z tytułu kredytów bankowych na koniec 2007 r. wykazywało

¹ Mikroprzedsiębiorstwa to firmy zatrudniające nie więcej niż 9 osób, natomiast małe przedsiębiorstwa – od 10 do 49 pracowników.

Rys. 1. Dostęp rolników i przedsiębiorców do kredytów bankowych
Źródło: opracowanie własne na podstawie World Bank, 2008.

20,1% ankietowanych, w tym z tytułu kredytów inwestycyjnych 16,2%. W ujęciu rocznym odsetek rolników sięgających po kredyty rolne nie przekraczał jednak 8%. Obok kredytów rolnych 12,6% ankietowanych rolników korzystało z kredytu w rachunku bieżącym, 6,4% z kredytów konsumenckich, zaś 2,2% z kredytów hipotecznych na cele mieszkaniowe (tab. 1). Łącznie z kredytów bankowych na różne cele (także konsumpcyjne i inne) korzystało 40,6% rolników, zaś z kredytów rolnych 36% ankietowanych.

Odsetek rolników korzystających z lokat bankowych wynosił 19,2%, zaś z funduszy inwestycyjnych – 3,5%. Niewielu rolników wybierało też gwarancje bankowe czy usługi konsultingowe (tab. 1).

Drobni przedsiębiorcy na wsi także korzystali z tradycyjnych usług bankowych (tab. 1). Kredyt w rachunku bankowym, jako instrument finansowania działalności operacyjnej firmy, miał co piąty ankietowany (19,6%). Relatywnie niewielu przedsiębiorców miało kredyty obrotowe (17%), a także inwestycyjne; w okresie czterech lat od momentu badania wzięło je tylko 12,5% przedsiębiorców. Odsetek firm zadłużonych z tytułu kredytów obrotowych i inwestycyjnych na koniec 2010 r. wynosił

23%. Lokaty terminowe posiadało zaledwie 13,4% przedsiębiorców, zaś oszczędności ulokowane w funduszach inwestycyjnych – 3,6%. Dla porównania w tabeli 1 zaprezentowano także wyniki badań ogólnokrajowych dotyczących korzystania przez mikroprzedsiębiorstwa z usług bankowych. Na tym tle widać wyraźnie, że przedsiębiorcy z obszarów wiejskich korzystają z usług bankowych w bardzo ograniczonym zakresie. W szczególności dotyczy to usług finansowania i bez wątpienia wynika nie tylko z mniejszych potrzeb firm działających na wsi (ze względu na przeciętnie mniejszą skalę działalności gospodarczej w porównaniu do firm miejskich). Przyczyną są także większe ograniczenia kredytowe, na jakie napotykają przedsiębiorcy działający na wsi.

Respondentów, którzy nie korzystali z kredytów, zapytano o przyczyny takiej sytuacji. Według deklaracji 54,4% rolników oraz 36,6% przedsiębiorców brak zainteresowania kredytami wynikał z tego, że nie było takiej potrzeby. Dla 44,3% rolników i 17,9% przedsiębiorców była to jedyna przyczyna niekorzystania z kredytów (tab. 2). Można przyjąć, że przynajmniej część z tych ankietowanych miała wystarczające fundusze własne, by realizować obronę przez siebie ścieżkę

Tabela 1. Odsetek rolników i przedsiębiorców korzystających z usług bankowych

Wyszczególnienie	Rolnicy n = 736	Przedsiębiorstwa	
		Mikro i małe z obszarów wiejskich n = 112	Mikro – ogółem w kraju n = 800
Rachunek rozliczeniowy (bieżący)	100,0	100,0	100
Rachunek walutowy, inwestycyjny	1,4	8,0	14
Karty kredytowe	4,3	17,0	42
Kredyt w rachunku bieżącym ^a	12,6	19,6	26
Kredyty obrotowe ^a	22,2	17,0	20
Kredyty inwestycyjne ^b	21,1	12,5	15
Kredyty hipoteczne ^c	2,2	8,0	6
Lokaty terminowe	19,2	13,4	17
Fundusze inwestycyjne	3,5	3,6	10
Leasing ^b	0,5	6,3	12
Doradztwo finansowo-inwestycyjne ^b	3,5	7,1	9
Poręczenia i gwarancje kredytowe ^b	0,4	2,7	3

^a Dotyczy jednostek wykazujących stan zadłużenia z tego typu kredytów w ciągu ostatnich 12 m-cy

^b Dotyczy ostatnich 4 lat od momentu badania.

Źródło: własne badania ankietowe (kol. 3 i 4) oraz Idzik, 2011 (kol. 5).

rozwoju gospodarstwa lub firmy. Najczęściej jednak takiej odpowiedzi udzielali właściciele relatywnie małych i słabych ekonomicznie gospodarstw rolnych oraz firm, które na przestrzeni ostatnich 4 lat nie realizowały żadnych przedsięwzięć inwestycyjnych. Zatem brak popytu na kredyt wynika z zamrożenia przedsięwzięć rozwojowych, zawężonej reprodukcji majątku lub wręcz braku aktywności ekonomicznej.

Samowykluczenie z rynku kredytowego dotyczy także tych rolników i przedsiębiorców, którzy deklarowali „niechęć do brania jakiegokolwiek kredytu”. Jednostki te charakteryzuje „awersja” do kredytowania i zachowawcza mentalność kredytowa, a zatem ograniczenia o charakterze psychologicznym, mające także podłoże w obawie przed bankami oraz stosowanymi przez nie skomplikowanymi procedurami. Takie postawy są też efektem wcześniejszych negatywnych doświadczeń własnych lub zaobserwowanych u innych w aspekcie kredytowania działalności gospodarczej.

Łącznie spośród tych, którzy nie korzystali z kredytów bankowych, połowa właścicieli firm działających na

wsii oraz ⅓ rolników nie bierze pod uwagę tego źródła finansowania. Wielu z nich wskazywało na więcej niż jedną przyczynę niekorzystania z kredytów, łącząc na przykład wypowiedź o braku potrzeby z innymi przyczynami. Dotyczy to szczególnie rolników i świadczy o tym, że wielu z nich (33,5%), nawet gdyby zaistniała potrzeba kredytowania gospodarstwa, nie sięgnęłoby po to rozwiązanie z uwagi na obawę przed zadłużeniem, nieumiejętność poradzenia sobie z wymogami formalnymi czy też silną awersją do ryzyka.

Odrębną kwestią jest brak dostępu do finansowania w wyniku wykluczenia z rynku kredytowego. Istnieje bowiem grupa rolników (21,7%) i drobnych przedsiębiorców na wsi (49%), którzy wykazują zainteresowanie kredytami, ale nie mogą z nich skorzystać. Problem niewystarczającej dostępności jest wielowymiarowy, a powody niezaspokojonego popytu na środki finansowe częściowo leżą po stronie banków.

Duża ostrożność banków w kredytowaniu małych przedsiębiorstw wynika z:

Tabela 2. Przyczyny niekorzystania z kredytów bankowych według wskazań ankietowanych

Przyczyna główna	Przyczyna szczegółowa wg kolejności wskazań respondentów	Odsetek deklarujących daną przyczynę*:	
		rolników	przedsiębiorców
Brak potrzeby		54,4	36,6
Odmowa banku (negatywne rozpatrzenie wniosku kredytowego)		3,6	15,2
Niekorzystne warunki kredytowania	wysokie oprocentowanie i prowizje uciążliwe procedury krótki okres spłaty, brak okresu karencji	22,7	20,5
Trudności w uzyskaniu kredytu ze strony banku	za wysokie wymagania co do: zabezpieczeń i zdolności kredytowej brak informacji i pomocy konsultingowej	11,0	18,8
Sytuacja wewnętrzna gospodarstwa/ przedsiębiorstwa	niechęć do brania jakiegokolwiek kredytu obawa przed trudnościami w spłacie kredytu ograniczanie działalności	33,1	29,5
Ograniczenia wynikające z sytuacji ogólnej	niska dochodowość (rentowność) produkcji niepewność zbytu produktów niestabilność warunków gospodarowania brak wsparcia ze strony państwa	21,7	25,9

* Odsetek odpowiedzi nie sumuje się do 100%, ponieważ ankietowani mogli wskazywać więcej niż 1 przyczynę.

Źródło: badania własne.

- odczucia asymetrii informacyjnej w związku z mniej wiarygodnymi sprawozdaniami finansowymi aniżeli w przypadku firm większych i audytowanych,
- niskiej oceny kompetencji w zakresie zarządzania finansami tych firm,
- wyższego – w opinii banków – prawdopodobieństwa nielojalnego zachowania.

Podobnych przyczyn należy doszukiwać się także w niechęci wielu banków do kredytowania gospodarstw rolnych. Dotyczy to szczególnie dużych banków komercyjnych, dla których finansowanie tego sektora, poza wymienionymi wyżej problemami, jest mało atrakcyjne z uwagi na mały, rozproszony i niestabilny popyt rolników na kredyty, przeciętnie niskie kwoty kredytów rolnych czy też uciążliwe wymogi sprawozdawcze w przypadku kredytów subsydiowanych przez państwo (Kata, 2010). Kolejny problem to brak dobrych narzędzi i umiejętności właściwej oceny zdolności kredytowej rolników, ponieważ stosowane przez banki komercyjne skomputeryzowane i scentralizowane systemy oceny nie nadają się do tego typu klientów. Banki wolą zatem rezygnować z kredytowania rolników, odsyłając ich do banków lokalnych (tj. banków spółdzielczych).

Istnieją także przypadki banków komercyjnych, których wewnętrzne wytyczne dotyczące strategii działalności kredytowej nakazują unikanie kredytowania rolników. W Polsce od kilku lat można obserwować sukcesywne wycofywanie się banków komercyjnych z rynku kredytów rolnych.

Jedną z przyczyn wykluczenia finansowego rolników i drobnych przedsiębiorców jest polityka cenowa i „kontraktowa” banków. Raport NBP (2009) wskazuje, że w II kw. 2009, przeciętne oprocentowanie kredytów krótkoterminowych dla małych firm było wyższe o 1,71 p.p. niż kredytów dla dużych firm i aż o 2,34 p.p. w porównaniu z bardzo dużymi firmami (powyżej 2000 pracowników). W przypadku kredytów długoterminowych małe przedsiębiorstwa musiały płacić odsetki o 1,63 p.p. wyższe od dużych przedsiębiorstw i 1,57 p.p. od bardzo dużych. Taka sytuacja utrzymuje się od wielu lat i dotyczy także rolników. Mimo że są oni bardzo rzetelnymi kredytobiorcami (poziom kredytów zagrożonych w tej grupie klientów jest od lat najniższy), nie znajduje to odzwierciedlenia w oprocentowaniu kredytów i innych warunkach decydujących o koszcie kredytu (Daniłowska, 2009).

Rolnicy i przedsiębiorcy jako bariery w pozyskaniu kredytu wskazywali także inne elementy określające koszty i warunki transakcji kredytowych, takie jak wysokie prowizje bankowe i koszty zabezpieczeń, zbyt krótki okres spłaty kredytu, brak okresu karencji, wreszcie wysokie wymagania banków dotyczące zabezpieczeń kredytów (tab. 2). Niektórzy rolnicy (5,5%) oraz przedsiębiorcy (10,7%) wskazywali także na uciążliwe procedury kredytowe oraz brak właściwej informacji i pomocy konsultingowej ze strony banków.

Nie można oczywiście pominąć także czynników wynikających z ogólnej sytuacji gospodarczej, które powodują zaniechanie lub odkładanie decyzji kredytowych przez rolników i przedsiębiorców wiejskich. Na takie przyczyny wskazywało 21,7% rolników oraz 25,9% przedsiębiorców. W tej grupie przyczyn rolnicy wskazywali głównie niską dochodowość produkcji rolnej (18% ankietowanych) oraz niepewność zbytu produktów (11,7%). Z kolei przedsiębiorcy wskazywali na niestabilne warunki gospodarowania (16,1%), a dalej na niepewność zbytu produktów i brak pomocy ze strony państwa.

Warto zauważyć, że tylko 3,6% rolników ubiegających się o kredyty bankowe uzyskało odmowę ze strony banku (chodzi o negatywne rozpatrzenie wniosku kredytowego). W przypadku przedsiębiorców odsetek ten jest 4-krotnie większy (15,2%). Niewielki odsetek rolników uzyskujących odmowę kredytu wynikał jednak z faktu, że wielu z nich już w fazie zbierania wstępnych informacji w banku o wymogach formalnych podejmowało decyzję o zaniechaniu ubiegania się o kredyt.

ENDOGENICZNE DETERMINANTY WYKLUCZENIA FINANSOWEGO ROLNIKÓW I PRZEDSIĘBIORCÓW WIEJSKICH

Jak wykazano, przyczyną wykluczenia finansowego rolników i przedsiębiorców wiejskich jest ograniczony dostęp do usług finansowania bankowego. Problem ten ma swoje źródło nie tylko w czynnikach widocznych po stronie banków, ale także w czynnikach wewnętrznych – określających rolników i przedsiębiorców oraz prowadzone przez nich podmioty gospodarcze. Te endogeniczne czynniki mogą być przyczyną wzrostu ryzyka kredytowego z punktu widzenia banków lub powodować problemy natury informacyjnej, utrudniające podjęcie właściwych decyzji kredytowych. W celu

wyodrębnienia czynników endogenicznych, które zwiększają prawdopodobieństwo wykluczenia finansowego rolników i przedsiębiorców wiejskich, przeprowadzono analizy statystyczne. Zbadano współzależność zmiennych oraz oszacowano model logitowy. Zmienna zależna (Y) miała charakter cechy binarnej (0/1) i przyjmowała wartość 1 w sytuacji wykluczenia finansowego lub wartość 0, gdy nie miało to miejsca.

Jako zmienne niezależne przyjęto cechy społeczno-osobowe rolników i przedsiębiorców, a także zmienne określające ich aktywność w pozyskiwaniu bezzwrotnych funduszy zewnętrznych oraz prowadzeniu ewidencji księgowej. Uwzględniono też postawy i zamierzenia ankietowanych dotyczące rozwoju warsztatów pracy, a także zaufanie do banków oraz do finansowania działalności gospodarczej kredytami bankowymi (tab. 3).

Fakt wykluczenia finansowego (rozumianego także jako samowykluczenie) został ustalony na podstawie obserwacji badanych jednostek. Do jednostek wykluczonych finansowo zaliczono tych rolników lub przedsiębiorców, którzy korzystali jedynie z rachunku bankowego i prostych operacji za pośrednictwem rachunku (płatności gotówkowe i bezgotówkowe), ale bez jakichkolwiek innych usług bankowych. Osoby te wykazywały potrzebę sięgania po kredyty bankowe², jednak z nich nie korzystały. Było to spowodowane odmową banku (odrzućenie wniosku kredytowego) lub rezygnacją z ubiegania się o kredyt na skutek czynników wewnętrznych lub zewnętrznych (cena kredytu, warunki umowy, brak możliwości spełnienia wymogów kredytowych banku itd.). Do grupy jednostek wykluczonych finansowo zakwalifikowano także osoby, które podlegały samowykluczeniu z przyczyn psychoosobowych (awersja kredytowa, przyczyny informacyjno-edukacyjne). Z próby badawczej usunięto natomiast jednostki, które deklarowały całkowity brak zainteresowania kredytami i nie korzystały także z innych usług bankowych (poza posiadaniem rachunku bankowego), co wynikało z ich niskiej aktywności ekonomicznej (np. rolnicy produkujący wyłącznie na samozaopatrzenie). Sytuacja taka dotyczyła 104 jednostek (12,2% ogółu).

Dla objętej badaniem zbiorowości ustalono, że zmienna Y przyjmuje wartość 1 (oznaczającą wykluczenie finansowe) w przypadku 242 jednostek (32,5%) spośród 744 podmiotów zakwalifikowanych do analizy

² Do wykluczonych finansowo nie zaliczono tych osób, które nie korzystały z kredytów z powodu braku takiej potrzeby.

statystycznej. Uwzględniając przesłanki merytoryczne i statystyczne, wyodrębniono 11 zmiennych objaśniających, spośród których 8 to cechy dychotomiczne (0/1), natomiast 3 to cechy określone w skali porządkowej punktowej.

Aby wyodrębnić zmienne objaśniające, przyjęto następujące kryteria doboru:

- założono istotną statystycznie korelację ze zmienną objaśnianą;
- przyjęto, że dla zmiennych binarnych liczba jednostek z wartością 1 dla danej zmiennej powinna być większa niż 10% liczby obserwacji;
- założono możliwie małe skorelowanie zmiennych niezależnych między sobą (testy chi-kwadrat, korelacja rang Spearmana).

Współzależność między faktem wykluczenia finansowego (Y) a zmiennymi objaśniającymi wykazano za pomocą testów niezależności chi-kwadrat. Współczynniki V-Cramera lub F_i oraz τ -Kendalla posłużyły do określenia siły oraz kierunku tej zależności (tab. 3)³.

Przeprowadzona analiza wskazuje na występowanie statystycznie istotnej zależności ($p \leq 0,05$) między wykluczeniem finansowym a cechami niezależnymi, z wyjątkiem zmiennej X_8 określającej fakt zatrudnienia właściciela gospodarstwa lub firmy wyłącznie w swoim podmiocie gospodarczym (tab. 3).

Dodatnią zależność wykazano między zmienną zależną a przekonaniem rolników oraz przedsiębiorców, że kredyt stanowi pułapkę. Jest to zgodne z założeniami teoretycznymi wskazującymi, że jedną z przyczyn wykluczenia finansowego jest awersja kredytowa, tj. obawa przed zadłużeniem i niechęć do zaciągania kredytów.

Wykluczenie finansowe jest powiązane ze słabym wykształceniem rolników lub przedsiębiorców oraz ich niskimi kompetencjami finansowymi (słaba wiedza finansowa, małe doświadczenie w relacjach z bankami). W tym drugim przypadku ujawniona zależność jest znacznie silniejsza (na co wskazuje wartość współczynnika F_i). Jednocześnie wykazano ujemną zależność między wykluczeniem finansowym a prowadzeniem księgowości przez ankietowanych. Ta cecha oraz wcześniej wymienione decydują o ocenie ryzyka kredytowego

oraz wadze problemów natury informacyjnej, a zatem o odstępności kredytów.

Wykazano ujemną zależność pomiędzy zmienną objaśnianą a przekonaniem badanych, że prowadzona przez nich działalność gospodarcza jest rozwojowa. Taki wynik jest zgodny z tezami formułowanymi w literaturze (Karwat-Woźniak, 2005), zgodnie z którymi pozytywna ocena rolników co do perspektyw rozwoju prowadzonych przez nich podmiotów przesądza o funkcjach i kondycji ekonomicznej gospodarstw oraz zaangażowaniu rolników na rzecz ich modernizacji i wzrostu ekonomicznego. Pozytywne postrzeganie perspektyw rozwoju firmy jest też czynnikiem sukcesu w pozarolniczej działalności gospodarczej (Lemańska-Majdzik, 2006). W tym kontekście nie może też dziwić ujemna zależność między wykluczeniem finansowym a prorozwojową postawą rolników i przedsiębiorców, wyrażaną w deklaracjach dotyczących zwiększenia skali i zakresu prowadzonej działalności gospodarczej. Odwrotna zależność występuje także między zmienną objaśnianą a aktywnością rolników/przedsiębiorców w pozyskiwaniu funduszy UE na rozwój biznesu oraz realizacją przedsięwzięć rozwojowych w formie inwestycji w aktywa trwałe. Taka aktywność jest charakterystyczna dla jednostek rozwojowych, o dobrej kondycji ekonomicznej. Ponadto ważnym efektem tej aktywności są silniejsze powiązania rolników i przedsiębiorców z otoczeniem rynkowym i jego instytucjami, w tym także z bankami, co sprzyja większej skłonności do sięgania po kredyty bankowe oraz zwiększa ich dostępność.

Chcąc oszacować wpływ cech mikroekonomicznych na fakt wykluczenia finansowego rolników i przedsiębiorców wiejskich, przeprowadzono analizę regresji. Ponieważ zmienna objaśniana ma charakter dychotomiczny, zastosowano model logitowy, będący rodzajem regresji wewnątrznie nieliniowej (Gruszczyński, 2002). Regresja logistyczna wiąże prawdopodobieństwo jednego z dwóch możliwych wyników zmiennej Y ze zmiennymi objaśniającymi i jest wyrażana równaniem:

$$P(Y=1|x_1, \dots, x_k) = \frac{\exp\left(a_0 + \sum_{i=1}^k a_i x_i\right)}{1 + \exp\left(a_0 + \sum_{i=1}^k a_i x_i\right)}$$

gdzie:

³ Współczynnik τ -Kendalla przyjmuje wartość z przedziału $[-1, +1]$, jego znak określa, czy korelacja między cechami ma charakter dodatni, czy ujemny. Na siłę związku wskazuje wsp. V-Cramera $[0, 1]$.

Tabela 3. Zależności statystyczne między faktem wykluczenia finansowego a cechami społeczno-osobowymi i behawioralnymi rolników i przedsiębiorców wiejskich

Wyszczególnienie	Wartość testu χ^2	V-Cramera, Φ (ϕ) ^a	Kierunek oddziaływania ^b
X ₁ – wykształcenie ogólne (pkt 1–7) ^c	13,77*	0,1368	–
X ₂ – kompetencje finansowe (pkt 1–7) ^d	43,21*	0,2423	–
X ₃ – przekonanie, że prowadzony biznes jest rozwojowy (0/1) ^e	112,82*	–0,3915	–
X ₄ – korzystanie z funduszy strukturalnych UE (0/1) ^e	15,85*	–0,1472	–
X ₅ – prowadzenie ewidencji księgowej (0/1) ^e	9,71*	–0,1152	–
X ₆ – zmiany zasobów produkcyjnych (–5;5 pkt) ^f	69,86*	0,3081	–
X ₇ – zamiar zwiększenia skali i zakresu działalności (0/1) ^e	20,27*	–0,1554	–
X ₈ – zatrudnienie tylko we własnym podmiocie (0/1) ^e	3,63	–0,0702	n
X ₉ – zaufanie do banku; pracownik banku jako dobry doradca (0/1) ^e	53,91*	–0,2672	–
X ₁₀ – przekonanie, że kredyt jest dostępny (0/1) ^e	54,27*	–0,2643	–
X ₁₁ – przekonanie, że kredyt stanowi pułapkę (0/1) ^e	27,43*	0,1930	+

*Statystycznie istotna współzależność przy $p \leq 0,05$.

^a Współczynnik Φ (ϕ) stosowano dla tabel 2 x 2, w pozostałych przypadkach współczynnik V-Cramera.

^b Znak „+” oznacza wpływ dodatni, „–” wpływ ujemny, zaś „n” brak istotności statystycznej.

^c Kolejno 1 pkt wykształcenie podstawowe, ..., 7 pkt wykształcenie wyższe.

^d Miernik porządkowy punktowy określający w skali od 1 do 7 pkt kompetencje finansowe rolnika/przedsiębiorcy na podstawie odpowiedzi na pytania dotyczące wiedzy finansowej oraz doświadczeń w relacjach z bankami.

^e Odpowiedzi 1 – tak, 0 – nie.

^f Miernik punktowy uwzględniający zmiany w aktywach gospodarstwa/firmy zrealizowane w okresie ostatnich 4 lat, które łącznie powodowały zmianę wartości aktywów co najmniej o 20% (± 1 pkt), max 5 pkt (zmiana $\geq 100\%$).

Źródło: badania własne.

Tabela 4. Model regresji logistycznej dla zmiennej określającej wykluczenie finansowe rolników i przedsiębiorców wiejskich

Wyszczególnienie	Współczynnik	Błąd stand.	Statystyka t	Poziom p	Iloraz szans
Stała	2,4884*	0,520	4,784	0,000	12,042
Zmienna					
X ₂ – kompetencje finansowe (1–7)	–0,1518*	0,074	–2,053	0,040	0,859
X ₃ – przekonanie, że biznes jest rozwojowy (0/1)	–1,3776*	0,204	–6,749	0,000	0,252
X ₆ – zmiany zasobów produkcyjnych (–5,5)	–0,1603*	0,059	–2,677	0,007	0,851
X ₇ – zamiar zwiększenia skali i zakresu działalności (0/1)	–0,8665*	0,353	–2,454	0,014	0,420
X ₉ – zaufanie do banku (0/1)	–1,0583*	0,195	–5,421	0,000	0,347
X ₁₀ – przekonanie, że kredyt jest dostępny (0/1)	–0,7437*	0,219	–3,394	0,000	0,475
Statystyki modelu: całkowita strata 347,27; $\chi^2 = 221,12$; $p = 0,0000$					

Źródło: badania własne.

$a_i, i = 0, 1, 2, \dots, k$ – to parametry strukturalne w modelu regresji logistycznej,

x_1, x_2, \dots, x_k – to zmienne niezależne, które mogą być mierzalne lub jakościowe.

Z oszacowanego za pomocą funkcji największej wiarygodności modelu logitowego wynika, że statystycznie istotny wpływ ($p \leq 0,05$) na zmienną Y (wykluczenie finansowe) wykazuje 6 spośród 10 wprowadzonych do analizy cech jakościowych (tab. 4). Wszystkie te zmienne w szacowanym modelu mają znak minus, co oznacza, że wzrost ich wartości zwiększa prawdopodobieństwo otrzymania zera (brak wykluczenia finansowego).

Wśród cech statystycznie powiązanych z wykluczeniem finansowym, zmniejszających prawdopodobieństwo wystąpienia tego problemu są: wyższe kompetencje finansowe, pozytywna ocena perspektyw rozwoju prowadzonego biznesu, zaufanie do banku (przejawiające się w zaufaniu do pracowników jako doradców) i wreszcie przekonanie, że kredyt jest dostępny. Uwzględniając iloraz szans, można stwierdzić, że na przykład prawdopodobieństwo wykluczenia finansowego maleje o 14%, gdy poziom kompetencji finansowych wzrasta o jedną jednostkę (1 pkt na skali od 1 do 7 pkt) przy innych czynnikach stałych. Parametry modelu logitowego wskazują ponadto, że prawdopodobieństwo wykluczenia finansowego maleje, gdy rolnik lub przedsiębiorca realizuje przedsięwzięcie rozwojowe, inwestując w aktywa trwałe oraz gdy wykazuje postawy prorozwojowe.

PODSUMOWANIE

Wyniki badań potwierdziły tezę, że wykluczenie finansowe, w szczególności zaś kredytowe, dotyka także osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą na wsi. Wykazano, że blisko 60% rolników nie sięga po kredyty bankowe, natomiast 64% nie korzysta z kredytów w finansowaniu działalności bieżącej i rozwojowej gospodarstwa rolnego. Wśród drobnych przedsiębiorców wiejskich ponad 70% nie korzysta z kredytów inwestycyjnych lub obrotowych. Sytuacja ta wynika z samowykluczenia się tych jednostek z rynku kredytowego, ale także z oddziaływania ograniczeń kredytowych o charakterze endogenicznym i instytucjonalnym (wynikających z działania banków i systemu finansowego na wsi).

Powodem dobrowolnego rezygnowania z kredytów bankowych przez rolników i przedsiębiorców wiejskich

jest brak potrzeb w tym zakresie, ale także zachowawcza mentalność kredytowa oraz awersja do ryzyka związanego z kredytowaniem gospodarstwa/firmy. Należy podkreślić, że brak potrzeb kredytowych wielu małych gospodarstw rolnych (także firm) wynika z ich niskiej aktywności ekonomicznej, zawężonej reprodukcji majątku i innych procesów recesywnych.

Blisko 22% rolników oraz 49% drobnych przedsiębiorców wiejskich zderza się z brakiem dostępu do kredytu lub też może uzyskać kredyt, ale na gorszych warunkach w porównaniu z innymi grupami klientów banków. Wiele z tych problemów wynika z dyskryminacji kredytowej rolników i drobnych przedsiębiorców ze strony banków lub racjonowania kredytów przez banki dla tego typu klientów (np. w związku z wysokimi wymaganiami dotyczącymi zabezpieczeń kredytów). Potwierdza to słuszność tzw. doktryny dostępności, zgodnie z którą to „nie cena, ale dostępność kredytu jest ważnym czynnikiem wyznaczającym jego wielkość” (Mathews i Thompson, 2007). Zwiększenie popytu kredytowego ze strony rolników oraz przedsiębiorców wiejskich wymaga łagodzenia ograniczeń kredytowych wewnętrznych oraz instytucjonalnych.

Wśród czynników wewnętrznych, które wpływają na prawdopodobieństwo wykluczenia finansowego rolników i przedsiębiorców wiejskich, istotne znaczenie mają ich cechy psychoosobowe (kompetencje finansowe, skłonność do zmian, otwartość na relacje z instytucjami otoczenia biznesu, postawy prorozwojowe) oraz doświadczenie w relacjach z bankami i zaufanie do tych instytucji.

Ze strony banków konieczna jest oferta dostosowana do potrzeb rolników i drobnych przedsiębiorców, poprawa funkcji „informacji i doradztwa” oraz nacisk na tworzenie długotrwałych relacji z klientami, opartych na wzajemnym zaufaniu. Władze publiczne powinny natomiast kształtować takie ramy regulacyjne i nadzór, które zachęcałyby banki do większej odpowiedzialności społecznej oraz silniejszego angażowania się w obsługę finansową ludności i podmiotów gospodarczych na wsi. Pożądane jest także wspieranie zróżnicowanej struktury podmiotowej systemu finansowego na wsi, który obok banków tworzyć mogą instytucje mikrofinansowe, kasy oszczędnościowo-kredytowe i inne podmioty ze sfery pośrednictwa finansowego i ubezpieczeń. Kluczową rolę w tym systemie powinny jednak pełnić banki lokalne.

LITERATURA

- Buko, J. (2013). Przeciwdziałanie wykluczeniu finansowemu jako element wspierania spójności społecznej. *Nierówn. Społ. Wzrost Gosp.*, 18, 268–278.
- Chaves, R.A., Sanchez, S., Schar, S., Teslinc, E. (2001). Financial Market, Credit Constraints and Investment in Rural Romania. *World Bank Technical Paper 499*, Washington DC.
- Daniłowska, A. (2009). Banki spółdzielcze a banki komercyjne w kredytowaniu rolników. *Rocz. Nauk. SERiA XV*, 5, 39–44.
- European Commission (2003). *Observatory of European SMEs, SMEs Access to Finance*. EC, Enterprise Publication, 2, Brussels.
- Fałkowski, J., Ciaian, P., Kancs, A. (2010). Access to Credit, Factor Allocation and Farm Productivity. Evidence From the CEE Economies. 114 EAAE Seminar, Berlin.
- Gruszczyński, M. (2002). *Modele i prognozy zmiennych jakościowych w finansach i bankowości*. Warszawa: Oficyna Wyd. SGH.
- Idzik, M. (2011). Wybrane aspekty bankowej obsługi mikro i małych przedsiębiorstw. *Ekon. Probl. Usług ZN USz* 637, 87–96.
- Karwat-Woźniak, B. (2005). *Gospodarstwa rozwojowe w procesach dostosowawczych do gospodarki rynkowej*, Stud. Monogr. 125.
- Kata, R. (2010). Korzystanie przez rolników i przedsiębiorców wiejskich z usług bankowych – analiza preferencji i ograniczeń. *Zagad. Ekon. Roln.* 1(322), 143–162.
- Korenik, D., 2009. *O roli służebnej banków komercyjnych*. Wrocław: Wyd. UE we Wrocławiu.
- Lemańska-Majdzik, A. (2006). *Czynniki sukcesu firm powstałych w wyniku samozatrudnienia*. Łódź: Wyd. UŁ.
- Mathews, J.T., Thompson, J. (2007). *Ekonomika bankowości*. Warszawa: PWE.
- NBP (2009). *Informacja o kondycji sektora przedsiębiorstw ze szczególnym uwzględnieniem stanu koniunktury w II kw. oraz prognoz koniunktury na III kw. 2009*. Warszawa: NBP.
- OECD (2006). *The SME Financing GAP (vol. I): Theory and Evidence*. Paris: OECD Publishing.
- Petrick, M., Latruffe, L. (2003). *Credit Access and Borrowing Costs in Poland's Agricultural Credit Market. A Hedonic Pricing Approach*. Discussion Paper, 40. IAMO: Halle.
- World Bank (2008). *Finance for all? Policies and Pitfalls in Expanding Access. A World Bank Policy Research Report*, The International Bank for Reconstruction and Development. Washington DC: The World Bank.